

KADINLAR CUMHURİYET'E HAZIRLANIYOR: II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE ÇALIŞMA HAYATINDA KADINLAR

Hürü SAĞLAM TEKİR*

Özet

II. Meşrutiyet döneminde modernleşmenin temel dayanakları arasında kadının mevcut durumunun geliştirilmesi gerektiğine inanan aydın kesim bunun için mücadele vermiştir. Kadınlar, ilk kez yükseköğretimde eğitim alabilme fırsatı yakalayıp kamuoyu oluşturmuş ve Cumhuriyet devrinde yapılacak inkılapların/kadın hareketlerinin çizgisini belirlemişlerdir. Yine bu dönemde yaşanan ekonomik gelişmeler beraberinde, kadınların çalışmasının gerekliliğini zorunlu kılmıştır. Bu durum kadının eğitim almasını ve hak arama haklarını ortaya çıkarmıştır. Meşrutiyet yıllarında kadınların çalışmasına yönelik hemen hemen her ortamda konuşulup, yazılıp çizildiği halde nasıl ve ne gibi işlerde çalışacağı konusunda net bir açıklama olmaması dönemin gazetelerinde haber konusu olmuştur. Öte yandan kadınların var olan tarzlarının çalışma hayatına uygun olmadığı iddia edilirken, kadınlar erkeklerle birlikte teşrik-i mesai yapmak istiyorlardı. Bunun için de öncelikle kıyafetlerinin düzenlenmesi değişmesi gerekiyordu, kadınlar iş hayatına atılabilmek için öncelikle elbiselerinin değişmesinin elzem olduğunu düşünmekteydiler. Kadınların çalışmasını vatanın geleceği için önemli bulanlar da vardı; çünkü bir memleketin kadınları ne kadar çalışırsa o memleketin o kadar ilerleyeceği düşünülüyordu.

Kadınların ancak çalışarak kendi kendilerini yaşatacaklarına olan inançları II. Meşrutiyet döneminin en dikkat çeken yönü olmuştur. “*Bizim de aklımız, fikrimiz var, biz de çalışmasını biliriz*” diyerek yola çıkan kadınlar ekonomik faaliyetler bağlamında daha çok memur kadınlar, işçi kadınlar ve girişimci kadınlar olarak çalışma hayatına başlamışlardı. Böylece kadınlar erkeklerle birlikte çalışmaya başlamış ve ardından kadınlar için hukuktan söz edilebilir hale gelmiştir. Nitekim kadınlar için hukuksal hakların gerçekleşmesi kadının görünür olması ile alakalı bir durumdu. Bütün bu gelişmelerin yanı sıra kadınların toplum içindeki yerinin ayrılmasını, erkeklerle birlikte bulunmamalarını savunan birçok aydın da vardı. Onlara

* Doç. Dr., Sinop Üniversitesi, hrsaglam@gmail.com.

göre, kadın evi ile ilgilenmeli, bunun yanında isterse hayır cemiyetlerinde faaliyetler göstermeliydi.

Tarihsel süreçte yaşanan birtakım olumsuzluklar karşısında Türk kadını II. Meşrutiyet'ten itibaren adımlarını hızlandırmış ve kararlı duruşunu tüm insanlığa göstermiştir. Bu şekilde II. Meşrutiyet dönemi, Cumhuriyet'e giden sürecin hazırlayıcısı olmuştur. Bu çalışmada II. Meşrutiyet döneminde Türk kadınının çalışma hayatı, Cumhuriyet'e giden süreç bağlamında ele alınmaya çalışılacaktır. Dönemin basın yayın organları çalışmayı temellendirecektir. Türk kadınının Cumhuriyet'e giden süreçteki etkin rolü ortaya konularak kadın tarihini de ön plana çıkaran özgün bir çalışma ortaya çıkarma hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kadın, II. Meşrutiyet, Cumhuriyet, Çalışma Hayatı, Kadın Tarihi.

WOMEN PREPARING FOR THE REPUBLIC: WOMEN IN THE WORKING LIFE OF THE SECOND CONSTITUTIONAL ERA

Abstract

Believing that the then-current situation of women should be improved as one of the main pillars of modernisation, the intellectuals of the Second Constitutional Monarchy period fought for this. Women had the opportunity to receive higher education for the first time and formed public opinion, determining the course of the reforms/women's movements to be made in the Republican era. Also, economic developments in this period made women's labour a necessity. This situation raised the topic of women's education and their right to claim their rights. Although women's employment was widely spoken and written about in almost every environment during the Constitutional Monarchy years, the lack of a clear explanation on how and in what kind of jobs they would work became a subject of reports in the newspapers of the period. On the other hand, it was claimed that the existing style of women was not suitable for working life, but women wanted to work together with men. To do so, their clothes had to be changed; women thought it was essential to change their clothes first to be able to enter the labour market. There were also those who considered women's labour important for the future of the country, because it was thought that the more the women of a country worked, the more progress that country would make.

Women's belief that they could only sustain themselves by working was the most striking aspect of the Second Constitutional Monarchy period. Setting out with the slogan "We have minds and ideas too, we know how to work", women began to work mostly as civil servants, labourers, and entrepreneurs. Thus, they started to work together with men and then it became possible to talk about law for women. As a matter of fact, the realization of legal rights for women was related to their visibility. Beside these developments, there were also many intellectuals who advocated social separation of women, that they should not be side by side with men. They believed that women should take care of their homes and, if they wish, they should be active in charitable organisations.

After a series of adversities suffered in the course of history, Turkish women eventually increased their pace towards renewal and showed their determined stance to all humanity during the Second Constitutional Monarchy period. As such, this was the preparatory period for the process

leading to the Republic. In this study, the working life of Turkish women during the Second Constitutional Monarchy period will be discussed in the context of the process leading to the Republic. The press organs of the period will be the basis of the study. By revealing the effective role played by Turkish women in the process leading to the Republic, it was aimed to produce an authentic study that brings women's history to the fore.

Keywords: Women, Second Constitutional Monarchy, Republic, Working Life, Women's History.

II. Meşrutiyet Dönemi ve (Çalışan) Kadın İmgesi

Kadın, insanlığın doğal yasalarının gelişmediği dönemlerde, doğal haklarından mahrum kalmıştır. Güç dışında bir yasa tanınmadığı zamanlarda kadının haklarının olduğuna dair bir söylem doğru kabul edilemez. Bu nedenle kadın, gücün tutsağı olmuştur. Kadın evinin uşağı, çocuklarının bakımını üstlenen konumdadır. Bu görevlerini yerine getirirken de her türlü hakarete maruz kalabilir; aile reisinin bir kızgınlığı ile yaşam hakkına bile son verilebilirdi. Kadın özgürce düşünemez, düşünse bile düşüncelerini eyleme geçiremezdi. Bu yüzden kadın toplumsal yaşama ne tek başına ne de toplu halde katılabilirdi. Bunlardan ötürü kadın doğal yeteneklerini kullanma ya da onları geliştirme hak ve özgürlüğüne sahip değildi. Kaldı ki yeteneklerinin bile farkına varamadan hayatı sonlanabilirdi. Manevi gelişiminden yoksun bırakılan ve maddi haklarında da özgür bırakılmayan nüfusun neredeyse yarısını oluşturan kadının içinde bulunduğu bu durum her türlü ilerlemeyi geciktirmiştir.¹

Kadınlar, Osmanlı klasik dönem boyunca birçok alanın dışında tutulmuşlardır. Ancak II. Meşrutiyet ile Osmanlı dönüşümünün görünen yüzleri olmuşlardır. Durumun bu şekilde değişmesinde hem devletin uygulamaları hem de kadınların istek ve çabaları büyük oranda etkili olmuştur. Çalışma fırsatı bulan kadınlar sınırlı bir emek piyasası içinde ucuz işgücü olduklarından ve evden çıkmadan üretim yaptıkları için tercih edilmişlerdir. Bu durum da kadının toplumsal konumunu 19. yüzyıla kadar değiştirmemiştir.²

Osmanlı toplumunda kadının çalışma hayatı ilk olarak tarım alanlarında başlamıştır. Sınai faaliyetler bağlamında bakıldığında kadın Batı'da olduğu gibi evlerde kurulu tezgahlarda çalışmalarını sürdürmekteydi. Öncelikle halıcılık alanında dokuma faaliyetlerinde bulunmaktaydı. İlerleyen süreçle birlikte yine Batı'da olduğu gibi ev dışında ve henüz fabrika niteliği taşımayan küçük atölyelerde dokumacılık kadınların faaliyetleri arasında yerini almıştır. Bunlar dışındaki faaliyetler daha sonra tedricen ve özellikle savaş dönemlerinde gelişecektir. Fabrikalarda kadın işçilerin çalışması, etnik kökenleri itibarıyla bazı farklılıklar gösteriyordu. Rumeli'de kadınlar 1840'lı

¹ Seza Puh, "Sosyal Yaşamda Kadının Rolü", Haz. Hülya Osmanağaoğlu, **Feminizm Kitabı-Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Seçme Metinler**, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015, s.96-98.

² Esra Işık, "Erken Cumhuriyet Dönemi Kadın Dergilerinde Kadın İmaji: Ev Kadın Dergisi Örneği", **Folklor/Edebiyat**, 2021, 27, s.214-215.

yıllarda çalışmaya başladığı halde, Müslüman kadınların fabrikalarda çalışmaya başlaması 1860'lı yıllara rastlamaktadır.³

Osmanlı toplumunda yaygın bir kanı olarak kadınların özellikle de sanayi alanında önemli çalışmalarının olmadığı kabul edilmektedir; fakat Quataert'in sözleri bu bilgiyi yanlışlar. Şöyle ki; *“kadın emeği, 19. yüzyıl Osmanlı imalatçılığının ayrılmaz bir parçasıydı. Olağanüstü veya alışılmadık bir durum değil, tersine merkezi bir yer tutmakta, her zaman rastlanan ve günlük bir olguydu”*.⁴

Kadına yüklenen anlamın başka bir boyutu ise anneliktir. Eğitimden miras hukukuna, siyasi haklardan cinsiyetler arası ilişkilere kadar pek çok konu Müslüman Osmanlı kadınları söz konusu olduğunda *“annelik”* kavramı etrafında ve bu kavramla ilişkili olarak tartışılıyordu. Nitekim Osmanlı toplumunda kadının statüsü çoğu kez çocuk doğurma ile alakalıydı. Mevcut konumu annelik ile değişebilen kadınlar olduğu gibi ihtiyaç sahibi, eşinden ayrılmış, bekar annelerin yaşantıları da devlet tarafından güvence altına alınıyordu. 18. yüzyılın sonlarına kadar bu görevi vakıflar yürütmüş; vakıf sisteminin çözülmeye başladığı 19. yüzyıl ile birlikte devlet ihtiyaç sahibi kadınlara/çocuklara maddi ve sosyal yardım yaparak sosyal yardım çabalarını başlatmıştır.⁵

II. Meşrutiyet döneminde kadın yaşamında kalıcı değişikliklerin yerleşmesi ile kadının toplumsallaşması ve toplumsal hayatla bütünleşmesi gerçekleşmiştir. Kadın erkek eşitliği bağlamında da kadının toplumsallaşması ilk adım olarak kabul edilmekteydi. II. Meşrutiyet dönemi Cumhuriyet'e giden sürecin düşünsel ortamını bu anlamda etkilemiştir. Bununla birlikte Meşrutiyet dönemindeki maddi ortamın belirleyiciliği çok daha ön planda yer almıştır. Savaşlar nedeniyle erkek nüfusun cepheye sevk edilmesi ekonomik ve istihdam alanında bir boşluk yaratmış ve kadınlar çalışma hayatına geçmiştir.⁶

İstiklal Harbi'ne kadın bağlamında bakıldığında birçok insana kadın cesaretini, kadın iradesini tanıtmaları bakımından önemlidir. Yavrularını evde

³ Ahmet Makal, “Türkiye’de Kadın Emeğinin Tarihsel Kökenleri: 1920-1960”, *Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emeği*, Ed. Ahmet Makal-Gülay Toksöz, İmge Kitabevi, Ankara, 2015, s.37.

⁴ Makal, *age.*, s.36-37.

⁵ Tuba Demirci Yılmaz, “Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye Modernleşmesinde Annelik Kurguları (1840-1950)”, *Cogito, Annelik*, S 81, 2015, s.70.

⁶ Zafer Toprak, *Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s.14-15.

âlil, ihtiyar, büyük annelere teslim eden genç Türk kadını, köhne kağnisına yüklettiği mermilerle cephede; kızgın güneş altında tarlasında, Anadolu köylüsünün yanında gerektiğinde çocuklarıyla yerini almıştır. İlerleyen süreçte gündün güne birçok müesseselerde kadın gittikçe mevki kazanmıştır. Dönemin edebiyat mecmualarına bakıldığında erkek imzalarının yanında artık kadın imzalarına da rastlanmaya başlanmıştır.⁷

Meşrutiyet ile birlikte özellikle Balkan Savaşları'ndan sonra eğitim konularına ilgi oldukça artmıştır. Bunda Balkan yenilgisinin etkisi büyüktür. Bu felaket toplum olarak uyuşukluktan silkinip, çalışıp çaba harcayarak toparlanma gerektiği aksi takdirde devletin daha büyük felaketlerle karşılaşacağı gibi düşünceler ortaya çıksa ve çok konuşulsa da bu düşünce tarzı uzun sürmemiştir. Balkan Savaşları'na kadar taassup nedeni ile kızların eğitimi konusunda verimli çalışılmamış olsa da sonrasında taassup azalmış ve cesur ve etkili çalışmalar yapılabilmektedir. Kadınlar devlet dairelerinde memur olarak çalışmaya, böylece kırk yıldır bazılarının yaptığı öğretmenlik dışında başka hizmetler yapmaya başlamışlardır.⁸

Mükerrem Belkıs; kadınların Darülfünuna gitmelerinin en temel hakları olduğunun yanı sıra ülkenin de buna ihtiyacı olduğunu vurgulamıştır. Osmanlı kadınlarının dünyanın diğer yerlerindeki kadınlardan ne eksikleri olduğunu, “*Osmanlı olmaları mı buna sebeptir?*” diye sormuştur. Sonrasında “*Haşa! Haşa!*” diyerek asıl sebebi hükümetin bu noktaları görmeyen, düşünmeyenlerin elinde olmasına bağlamıştır. Haklarını vermediklerine dair kendilerinde bir cevap olmadığını da farkındadır. Öte yandan Osmanlı kadınının alacağı eğitimi milletin büyümesi ile de ilişkilendirmiştir. Evlatlarını en iyi şekilde yetiştirecek analar olmazsa “*cahil, korkak, cılız, ahlaksız analardan doğacak millet nasıl olur, nasıl yaşar ve nasıl intikam alır? Bunları ıslah edecek, büyük dimağlı analardır. Evet onlar yetişmezse hiçbir şey olamayız ve yaşayamayız...*” şeklinde Belkıs Hanım, düşüncelerini belirtmiştir. Bu nedenlerle kadınların Darülfünunda eğitim almalarını temel hakları olarak gördüğü gibi vatanın ihtiyacı olarak da görmektedir. Ayrıca bilimin bütün insanlara

⁷ Hadice Ahmed, “Kadın Aleyhdarlarına Açık Mektup”, Haz. Hülya Osmanağaoğlu, **Feminizm Kitabı-Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Seçme Metinler**, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015, s.131-133.

⁸ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Pegem Akademi, Ankara, 2010, s.265-267.; Yahya Akyüz, “Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler”, **Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi**, 2011, C 1, S 2, s.19.

bahşedildiğinden hareketle kadınların da bilimden, fenden istifade etmeleri gerektiğini düşünmektedir.⁹

II. Meşrutiyet’le birlikte kadın derneklerinin sayısının oldukça arttığı gözlenmektedir. Birçok ülkede olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de ilk kadın örgütleri hayır dernekleri olarak kurulmuş ve kadının “toplumsallaşma”sında ve görünür olarak kamu alanına açılmasında önemli bir işlev görmüştür. Özellikle kadın sorunları, bu dernekler aracılığı ile toplumun dikkatini çekmiş ve kadın erkek eşitliğine kapı aralamıştır.¹⁰

II. Meşrutiyet döneminde kadınlar sadece reformların, tartışmaların pasif objeleri değil; görüş sahibi yazarlar ve okuyucular olarak da sahnedeki yerlerini almışlardır. Fakat bu kadınların üst sınıf elit kadınlar olması ve yönetici elitle olan kuvvetli bağları, onları güçlü kılıyordu. Eğitimin toplumun her kesimine yayılamaması, özellikle kadın nüfus arasındaki okuryazar olmayanların çokluğu, Osmanlı kadın hareketini elit bir sınıf içerisinde kalmaya mahkûm edecekti.¹¹ Zira aydın kesimin kadına bakışını Batı ile olan ilişkileri ya da orada gördükleri olaylar etkilemiştir. Şemsettin Sami, “Kadınlar” isimli eserinde; “Erkeklerle verilen eğitim yalnız kendi şahıslarında kalır, ölümleriyle yok olur. Kadınlara verilen eğitim ise çocuklarına ve gelecek nesillere de geçer. Erkekleri eğitmek, gölge veren bir ağaç dikmek, kadınlara eğitim vermek ise hem gölge hem de meyve veren bir ağaç dikmektir. Gölge kendi eğitilmişliğinden topluma yapılacak iyilik, meyve ise yetiştirilecek eğitim görmüş çocuklardır...” şeklinde görüşlerini belirtmiştir. Nitekim kadına verilen bu değer onun kendi başına hayata tutunmasına ve bireyselleşmesine destek olmuştur. Tanzimat ile başlayan bu gelişmeler Cumhuriyet ile birlikte zirveye çıkmış; Türk kadını birçok alanda aktif rol oynamıştır.¹² Yine Şemsettin Sami aynı eserinde nüfusun yarısını kadınların oluşturduğundan yola çıkarak eğitim almalarını elzem görmekteydi. Kadınlar, genç kız olduğu dönemlerde yalnızca ev idaresi ve çocuk yetiştirme konularında değil, kadınların çocukları büyüyüp evden ayrıldığında da değerlendirebileceği beceriler edinecek şekilde

⁹ Mükerrerrem Belkıs, “Millete ve Hükümete Bir Hitabe: Hak İstiyoruz”, Haz. Hülya Osmanağaoğlu, **Feminizm Kitabı-Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Seçme Metinler**, DİPnot Yayınları, Ankara, 2015, s.81-83.

¹⁰ Toprak, **age.**, s.18.

¹¹ **Yeni Harflerle Kadın-II. Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi (1908-1909)**, Haz. Fatma Kılıç Denman, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, İstanbul, 2010, s.27-28.

¹² Yunus Özger, “Osmanlı’da Kadınların Memuriyette İstihdamı Meselesi ve Sicill-i Ahvâlde Kayıtlı Memurelerin Resmî Hâl Tercümelere”, **History Studies**, 4/1, 2012, s.443.

eğitilmelerinin gerekliliğini düşünüyordu.¹³ Öyle ki Osmanlı yenileşme dönemi olarak kabul edebileceğimiz 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılda kadının çalışma yaşamında süreklilik ve geçişlilikler görmek mümkündür. Bununla birlikte Osmanlı Devleti ile Cumhuriyet Türkiye'si arasında da diğer birçok konuda olduğu gibi kadının çalışma hayatı açısından da süreklilik ve geçişler vardır.¹⁴

Kadınların Meşrutiyet ile birlikte özgürlük alanı bir nebze de olsa genişlemiş olsa dahi bu özgürlük oldukça kısıtlıdır. Çünkü kadın yine esir kalmış ve hak ettiği mevkiye ulaşamamıştır. Çünkü kadının okuyup yazmasını bile hoş karşılamayan bir zihniyet hakimdi. Bu yüzden Meşrutiyet'in kadınlıkta bir inkılap yaratması imkânı görememişlerdi. Fikir esaretinin yaygın olduğu bu dönemde zulmün en büyük hissesi en zayıf görülen kadınlara isabet etmiş ve Türk kadını geride kalmış; Cumhuriyet ise bütün bu gerçekleri görüp keşfederek ilerlemeyi engelleyen düşmanın ortadan kalkması için azimle mücadele etmiş ve başarılı olmuştur. Cumhuriyet zayıfın hakkını tanıyan, kadın erkek farkı gözetmeyen adil bir sistemdi. Cumhuriyet ile birlikte kadınlar artık önlerinde herhangi bir engelin kalmadığını düşünmüşler ve gidecekleri yolu emin adımlarla devam edeceklerini belirtmişlerdir. Cumhuriyet'in feyzinden en çok istifade edecek olanların kendileri olduğunun farkındalığı ile yollarına devam etmişlerdir.¹⁵ Cumhuriyet kadını anlamlandırabilmek için özellikle Meşrutiyet döneminde gerçekleşen kadın hareketleri/dönüşümleri önemli bir yer tutmaktadır.

Kadınlar Çalışmak İstiyor

Kadın her zaman çalışsa da asıl çalışma bir maaşa bağlanma gibi algılandığı için kadınların aile içerisinde çalışmaları, tarlada çalışmaları, boğaz tokluğuna hizmetçilik yapmaları, cariyeye olmaları, taşralı kızları evlat edinen ailelerin bu genç kızları ücretsiz bir şekilde çalıştırması, kimi zaman da ihtiyacı olanlara benzer özellikte evlatlık-beslemeler olması hem Osmanlı ekonomisini hem de kendi hayatlarını farklı biçimlerde idame etmelerini sağlamıştır. Nitekim kadının birçok alanda çalışması tarihin ve maddi kültürün salt erkek elinden çıkmadığının ayrıntıları ile okunmasını da

¹³ Fanny Davis, **Osmanlı Hanımı-1718'den 1918'e Bir Toplumsal Tarih**, Çev. Bahar Tırnakçı, YKY, İstanbul, 2016, s.64.

¹⁴ Makal, **age.**, s.36.

¹⁵ Nezihe Muhiddin, "Cumhuriyet'in Türk Kadınlığı Üzerinde Feyzi", Haz. Hülya Osmanağaoğlu, **Feminizm Kitabı-Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Seçme Metinler**, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015, s.125-127.

sağlamaktadır. Tuba Demirci; “*Osmanlı toplumunda kadınlar çalışma yaşamı dışındaydı*” iddiasının bugünkü bilgi, gelişmiş araştırma imkanları ve tarihsel yaklaşım farklılıkları sayesinde inandırıcılığını yitirdiğini; çalışmanın ve işçiliğin yalnızca ücret karşılığında ve ev dışında gerçekleştiğine olan inancın kırıldığını belirtmiştir.¹⁶

II. Meşrutiyet dönemi yayınlarına bakıldığında kadınların çalışma üzerine oldukça yoğunlaştıkları ve çalışma mevzusunu kendilerine dert edindikleri görülmektedir. Hatta Meşrutiyet ilan edilmeden önce de bu konuda kadınların hassasiyet gösterdikleri Rabia Hanım’ın yazısından anlaşılmaktadır. Terakki Gazetesi’nde yazan Rabia Hanım; “*el ayak, göz akıl gibi vasıtalarda bizim erkeklerden ne farkımız var? Biz de insan değil miyiz? yalnız cinsimizin ayrı oluşu mu bu halde kalışımıza sebep olmuştur?*” şeklindeki yazısında Meşrutiyet öncesinde bile kendilerinden önce Batılı kadınların yaptığı gibi içinde buldukları durumu sorguluyorlardı. Öte yandan aydın kesim de kadının eğitim alarak mevcut durumunu geliştirmesini hem annelik hem de eş rolünü daha iyi yapacağını; milli bilincin gelişmesini destekleyeceğini düşünüyordu.¹⁷

Bununla birlikte kadınların çalışmasına dair olumsuz fikir içerisinde bulunanlar yok değildi. Kadınlar Dünyası’nda yayınlanan, “*Çalışmak Hakkımızdır*” başlıklı yazıdan anlaşıldığı üzere kadınlar çalışmak isterken bazı kesimler bu konuyu caiz olup olmadığı konusunda tartışmıştır. Fakat kadınların çalışmasını uygun görmeyenlere karşı, Kadınlar Dünyası dini emirleri öne sürerek dini emirlerde kadınların çalışma konusunda ayrı tutulmadığını vurgulamıştır. Şöyle ki dünya hayatında, medeniyet aleminde kadınların gayet mühim bir konumunun olduğu; fikren, irfanen yükselmiş olan kadınlığın dünyada güzellikleri hak ettikleri belirtilmiştir. Sadece kendileri için değil yetiştirecekleri evlatlar için de hayatın birçok noktasını bilmelerinin faydalarından şu şekilde bahsetmişlerdir: “*Biz valideyiz, beşeriyetin anasıyız! Evlatlarımızı terbiye ile mükellefiz. Evlatlarımıza verebileceğimiz terbiye ilim üzerine bina edilmiş bir terbiye olursa semerat-ı hasene gösterebilir. Biz kadınlar, hayat-ı iktisadi, hayat-ı ictimai, hayat-ı muaşeretten behresiz olunca evlatlarımızı hayatın dağdağası içine gözü kör, fikri boş olarak atmış oluruz ki zavallıları erkek olsunlar, kız olsunlar mübareze-i hayatın müthiş sefaletleri içinde bırakmış oluruz.*” Dahası yazıda

¹⁶ Tuba Demirci, “Osmanlı İstanbul’unda Kadın Çalışıyor muydu?”, *Osmanlı İstanbul’unda Kadın*, Ed. Ayla Duru Karadağ, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 2021, s.15-19.

¹⁷ Fatmagül Berktaş, *Tarihin Cinsiyeti*, Metis Yayınları, İstanbul, 2015, s.93-94.

ifade edilen başka bir konu da Avrupa'nın hem siyasi olarak hem de bilimsel ve iktisadi olarak gelişmiş olmasının sebebini sorarak, Osmanlı toplumunun gelişmemesinin nedenini kadınların çalıştırılmaması ya da ikinci planda tutulmasına bağlamıştır.¹⁸

Kadınlar, içinde yaşadıkları dünyada kendilerinin de yaşama hakkı olduğu, kendilerinin de çalışmak, adab-ı muaşerete uygun bir şekilde çalışmak, dinin emirlerine uygun bir şekilde çalışmak istediklerini belirtmiştir. Nitekim Arabistan'da, Kürdistan'da ve Anadolu'da erkeklerle birlikte çalışan kadınların sayısının arttığını ifade ederek nasıl ki onlar bilgi birikimlerine göre çalışıyorlarsa kendilerinin de o şekilde çalışmaya muktedir olduklarını ifade etmişlerdir. Özellikle zengin kadınların çalışma konusunda sıradan kadınlar kadar istekli olmadıklarını; fakat halk olarak kendi emellerinin halkı yükseltmek ve aydınlatmak için hazır olduklarını söylemişlerdir.¹⁹

Resimli Kitap'ta kadınların çalışmasına dair yazılar yazılmasına rağmen kadınların nasıl çalışacağına daha açık şekilde ifade edilmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştur. Resimli Kitap dergisindeki “*Nasıl Çalışmalıyız?*” başlıklı yazıda Nezihe Kerim, otuz senelik mağduriyetlerini müteakip erişmiş oldukları hürriyetin kıymetini takdir etmeleri gerektiği ve ona göre ilerlemenin gerekçelerini iş birliği içerisinde lazım geldiği halde henüz kadınların çalışmaya başlamadıklarını ifade etmiştir. Gerçekte olan kadınların nasıl çalışması gerektiğine dair açık bir talimat olmadığıdır. Bu nedenle de kadınlar “*biz ne olacağız?*” demektedirler. Tam da bu yazıyı yazdığına Resimli Kitap idarehanesinden bir mektup alan Nezihe Kerim'den, Resimli Kitap'ın hanımlara ait sayfasına yazı yazması rica edilmiştir. Nezihe Kerim yazılarında vazifelerinin, vatanın ilerlemesi için vatana faydalı evlatlar yetiştirecek valideler yetiştirmeye çalışmak olduğunu belirtmiştir.²⁰

Kadınların ilerleme adına yapacakları bir şeylerin daima var olduğuna inandıkları aşikardır. Adile Necati'nin; “*Bizde Batı'daki gibi eğitim görmüş anneler olmaması bizi üzmesin, bunun üstesinden çalışarak gelebiliriz*” tarzındaki düşüncesi buna bir örnektir.²¹ Saim Ferruh Niyazi'ye göre, kadın

¹⁸ **Kadınlar Dünyası**, “Çalışmak Hakkımızdır”, No. 19, 22 Nisan 1329, s.187.

¹⁹ **Kadınlar Dünyası**, “Çalışmak Hakkımızdır”, No. 19, 22 Nisan 1329, s.187-188.

²⁰ Nezihe Kerim, “Nasıl Çalışmalıyız?”, **Resimli Kitap**, C 1, S 1, Haz. Arslan Tekin-Ahmet Zeki İzgöer, TTK, Ankara, 2017, s.99-100.

²¹ **Kadınlar Dünyası**, “Cehalet Uykusu”, No. 19, 22 Nisan 1329, s.194.

emeğinin ekonomiye yansiyabilmesi için kadınlar en başta ataerkil bakış açısının yarattığı “*saçı uzun aklı kısa*” söylemini ortadan kaldırmalıydı.²²

Dönemin kadın algısında erkekle kadının eşit olduğu, birbirinin yardımcısı olduklarında asıl ilerlemenin gelişmenin olacağına inanç vardı. Bu Kadınlar Dünyası’ndaki “*Hakkımızı Arayalım*” başlıklı yazıda da görülmektedir. Osmanlı Devleti’nin gerilemesinin sebebini Osmanlı kadınlarının toplumsal hayata karışmadığı; işçilikte erkekleriyle birlikte çalıştırılmadığı; daima ayrı bir hayat yaşatıldığı için ilerlemesinin mümkün olmadığı üzerinde durulmuştur. İlerlemenin esasının kadınlar olduğu konusunda hemfikir olunduğunu da ekleyerek ilerleme için münevver bir nesil yetiştirmek gerektiğini; bu görevin de erkeklerden ziyade kadınlara ait olduğu ifade edilmiştir.²³ Dahası yazara göre; toplum olarak gelecek düşünüyor ve gelişmek isteniyorsa her şeyden önce kız çocukları zamanın ruhuna uygun bir şekilde yetiştirilmeli, sanayi, işçilik hayatı kadınlar için canlandırılmalıydı. Çünkü bir milletin gerçeği, gücü, kadınlığı, kadınlıktaki olgunluktu. Erkeklerin yapacağı işleri kadınların da yapabileceğinden şüphe edilmemesi gerektiği üzerinde durarak haklarının peşinde olduklarını; zaten olmaları gerektiği üzerinde ısrarcı olmuştur. Yazar kadınların birer esir olmadığı, bir süs, hatta bir bebek hiç olmadığını ısrarla yineleyerek kadının beşeriyetin validesi, insaniyetin mürebbebi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca erkekle kadın hayatta müştereki ve birbirinin yardımcısıydı.²⁴

Kadınlar olarak, kendilerinin de hayatın içinde olduklarını, insan olduklarını bu yüzden elbette ki okuyup yazmaya muhtaç olduklarını ifade eden Kadınlar Dünyası yazarı, “*okuduğumuz yeter*” demeyerek ilerlemeye çalışılması gerektiğinin bilincinde kadınlar olduğunu yazmıştır. İlimle uğraşan kimseler tarafından birçok gazete, risale, mecmua neşredildiği halde kadınlara mahsus bir yayının bulunmadığı; fakat Kadınlar Dünyası’nın bu anlamda büyük bir boşluğu doldurduğu ifade edilmiştir.²⁵

Yukarıdaki örneklerden de açıkça görülmektedir ki Osmanlı kadınları hak taleplerini Fransa ve İngiltere’deki kadınlar gibi sokaklardan çok yazılı basın aracılığı ile yapıyordu. Tanzimat döneminde kadınlara yönelik olan ilk gazete Terakki-i Muhadderattı (1869). II. Meşrutiyet döneminde çıkan

²² Ümüt Akagündüz, **II. Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak**, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2015, s.152.

²³ **Kadınlar Dünyası**, “Hakkımızı Arayalım”, No. 22, 25 Nisan 1329, s.219.

²⁴ **Kadınlar Dünyası**, “Hakkımızı Arayalım”, No. 22, 25 Nisan 1329, s.219.

²⁵ **Kadınlar Dünyası**, “Muhterem Büyük Hemşirelerim”, No. 22, 25 Nisan 1329, s.226.

onlarca kadın gazete ve dergilerinin önemi büyüktü. Bu yayın organları kadınları bilgilendirdiği gibi şikayetlerini de kamuyla paylaşmaları için zemin hazırlamıştı.²⁶

Kadınların hemen hemen hepsi ilerleme için çalışmanın ön koşul olduğunu biliyorlardı. Ve bu konu üzerinde yazılar yazdılar. Fakat konuya moda/moda müptelalığı gibi farklı açıdan yaklaşan kadınlar da vardı. Gazete ve dergilerde bu konu oldukça tartışılmıştı. Örneğin Kadın dergisinde yayınlanan “*Biz Ne İçin Terakki Edemedik?*” isimli makalede bir milletin kat ettiği mesafenin, ilerlemenin kadınların bilimsel gelişimi ile alakalı olduğunu; kadınların cahil olduğu milletlerin geri kaldıklarını ifade etmiştir. Osmanlı kadınına, Batı'nın süs ve modası konusunda da uyarılmış, aşırı moda merakını lüzumsuz bir heves olarak görmüştür.²⁷ Hadiye İzzet, “*Moda Sevdasını Bırakalım!*” başlıklı yazısında rahatsızlık duyduğu bazı meselelere odaklanmıştır. Ülkenin içinde bulunduğu zor günlerden dolayı kadınların nasıl olur da hala moda müptelası olması ve bundan bir türlü vazgeçmemeleri Hadiye İzzet'i oldukça düşündürmüştür. Çünkü ülke felaketli günler yaşarken, top, kurşun, gülle sesleri memleketi perişan etmiş durumdayken; hemşeriler, analar, babalar alçak düşman elinde esir bulunurken; çekmedikleri eza ve cefa yokken kadınların hala nasıl modayı düşündüğünü eleştirmektedir. Memleketin kederli zamanlarında kadınların, genç kızların Avrupa modasını taklit etmesi, süsü düşünmesini hissizlik olarak nitelendirmektedir. Hadiye İzzet'e göre; ziynet, süs için yabancılara verilen etek dolusu paraları onlar alıp sonra bize top, tüfek, kurşun olarak iade ediyorlardı. Avrupa devletlerinin ilerlemesinin sebebini de herhangi bir problemle karşılaştıklarında bunun sebeplerini derinlemesine araştırmaları ve bir çözüm bulmaları, tedbirler alması ve bir daha bu şekilde bir sorunla karşılaşmamak için ellerinden gelen gayreti fazlasıyla göstermelerine bağlamıştır. Türk kadınından da beklentisi bu yönde olmuştur. Nasıl ki Avrupalı kadınlar çalışıyor, bütün vazifeleri erkeklere bırakmıyorlarsa Türk kadını da çalışabilirdi. Hadiye Hanım; “*Bir memleketin kadınları ne kadar çalışırsa o memleket o kadar terakki eder. Eğer çalışmayıp da bütün vazifeleri erkeklere bırakacak olurlarsa o memlekettten hiçbir hayır beklenemezdi. Biz modaları taklit edeceğimize ilim ve fenni taklit etsek, fikrime göre daha muvafıktır. Çünkü bugünkü günde milletimiz, vatanımız kadınlardan da imdat ve muavenet istiyor ve bizden hizmet bekliyor. Biz de*

²⁶ Pelin Batu, “Türkiye’de Kadın Haklarının Tarihçesi”, *Cumhuriyet İstanbul’unda Kadın*, Ed. Ayla Duru Karadağ, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 2021, s.116.

²⁷ **Kadın**, “Biz Ne İçin Terakki Edemedik?”, No. 19, 16 Şubat 1324.

bu hizmeti cidden ifa etmeye gayret etmeliyiz. İnşallah bundan sonra biz de uyanır ve memleketimizi imar etmek için ecnebilerin modalarına inhimak etmeyiz. Kendi milliyetimizi muhafaza eden saf kalpli, cesur, kahraman, evlat yetiştiririz.” şeklinde düşüncelerini daha da açmış ve konuyu anlatmaya çalışmıştır.²⁸ Yine de moda ile ilgili olumsuz bakış açısına karşılık moda sayesinde geçimini sağlayan kumaş fabrikaları, terziler, bu atölyelerde çalışan işçiler/kadın işçiler ekmeğini kazanma fırsatı yakaladıkları gibi ülke ekonomisine de katkı sağladığı gözden kaçırılmamalıdır. Bununla birlikte aile iktisadı noktasında, genellikle kadınların moda ve süs merakının fazla olması; moda konusunda karşı koyamadığı bazı hislere yenik düşmesi ile aile içinde sıkıntılar yaratabileceğine dikkat çekmek gerekmektedir.²⁹

II. Meşrutiyet Döneminde Farklı Çalışma Alanları ile Osmanlı Kadınları

Meşrutiyet ilan edilmeden önce Anadolu kadınının birçok iş sahasında çalışması fakat değer görmemesi durumu mevcuttu. Kadınlar, halıcılık, pamuk, ipek, iplik, çiftçilik, ekme, biçme, savurma, toplayıp mahzene koyma, hayvancılık -inek sağma, sütü peynir haline getirme, yoğurt yapma-, dağdan odun getirme, odunları yakma, buğdayları un haline getirme, ekme pişirme, eşi ve çocukları için yemek hazırlama işlerini yapabiliyordu. Ticaret alanında da uzman kadınlar vardı. Tavuk satma, yumurta ticareti, koyun, kuzu satma, beygir, inek satma, pastırma ve sucuk yaparak satma, meyve vaktinde erik toplayarak pestiller yapma ve yine elma hoşafı, armut hoşafı, karpuz pekmezleri, üzüm pekmezleri yaparak ticaret yapmaktaydılar. Anadolu kadınları, İstanbullu kadınlar için *“biz çalışalım, onlar yesinler, işkembe şişirsinler!”* demekle beraber kendilerinin bu kadar çalıştıkları halde onların atıl bulunmalarından bahsediyorlardı. Atiye Şükran, bu durumun nasıl düzeltilebileceğine dair fikirler ileri sürmüştür. Şöyle ki; okuyup yazan kadınların, sanayi mektebinden anlayan kadınların Anadolu’ya giderek onlara yardım eli uzatmaları gerektiğinden bahsetmiştir. Hatta İstanbullu hanımlara hitaben *“Ey İstanbul’da vatanın güzide*

²⁸ **Kadınlar Dünyası**, “Moda Sevdasını Bırakalım!”, 13 Mayıs 1329.; Moda ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz; Hürü Sağlam Tekir, **Osmanlı Toplumunda Kadının Modanın Öyküsü**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2022.

²⁹ Hürü Sağlam Tekir, “Modernleşen Osmanlı Toplumunda Süs ve Moda Üzerine Bir İnceleme”, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 69, 2020, s.573.

hanımları! Sizi bugün vatan çağırıyor!” diyerek Anadolu’daki sevimli, saf, nezih kalpli kadınların sözlerinin unutulmamasını temenni etmekteydi.³⁰

Osmanlı kadınları birçok iş sahasında çalıştıkları gibi herhangi bir eğitim gerektirmeyen hizmetçilik mesleğini de yapmışlardır. Osmanlı Devleti’nde hizmetçilik mesleği, kölelik döneminden kalma kurum ve alışkanlıkların 1839 yılında ilan edilen Tanzimat ile birlikte tarihe karışmasıyla gerçekleşmiştir. Nitekim Tanzimat ile birlikte kölelik yasaklanınca farklı isimlerle ev içi hizmetlerde çalıştırılan kadın kölelerin yerini zamanla kadın işçiler, hizmetçiler almaya başlamış; fakat kölelikten hizmetçiliğe geçiş o dönem kapalı toplum şartlarında çok da kolay olmamıştır. Öyle ki Tanzimat’ın köleliği kaldırdığından birçok kadın haberdar bile olamamıştı. Fakat uzun vadede köleliğin yasaklanması zamanla karaborsada dahi köle ve cariye bulunamamaya başlanınca ortaya çıkan bu emek boşluğu beslemelik ve evlatlık gibi yeni yöntemlerle çözülmeye çalışılmıştır. Batılı bir kurum olan fakat Osmanlıda da başarıyla uygulanan hizmetçilik kurumu da yeni yöntem olarak Osmanlı toplumu içerisinde yerini almış ve hizmetçi kullanımı, modernleşen ve Batılılaşan Osmanlı toplumunun yeni ihtiyaçlarına da cevap vermiştir. II. Meşrutiyet döneminde İstanbul’da hizmetçisi olmayan kalburüstü ev oldukça azalmıştı. Mütareke yıllarında ise hizmetçi, elit yaşam sürmenin en önemli ölçütlerinden biri haline gelmiştir.³¹

Hemen hemen bütün varlıklı Müslüman Osmanlı kadınları evlerinde, cariye, halayık, odalık, besleme, evlatlık, ahretlik, süt-anne, dadı gibi pek çok kadınları çalıştırmıştır. Konaklarda sazende ve oyuncu cariyeler eğlenceye eşlik etmek için gitmekteydiler. Bu cariyelerin sesinin güzel, gür ve kıvrak olması önemliydi. Raks için alınacak cariyelerin şişman olmaması, hız gerektiren hareketlere uygun vücutlu, uzun saçlı, güler yüzlü olması gerekiyordu.³² 19. yüzyıl sona erdiğinde özellikle köleliğin ortadan kaldırılmasıyla birlikte zayıflamış olan bu geleneksel kurumlar, o günün ekonomik ve toplumsal gelişmeleri neticesinde tasfiye olma sürecine girmiştir. Zamanla bu kurumlar yerini Batı’da da sık rastlanan aylıklı

³⁰ **Kadınlar Dünyası**, “Çalışmak Hakkımızdır”, No. 42, 15 Mayıs 1329, s.424-425.

³¹ Yavuz Selim Karakışla, **Osmanlı Hanımları ve Hizmetçi Kadınlar (1869-1927)**, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2014, s.12-16.

³² Abdülaziz Bey, **Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s.285.

hizmetçilere ve gündelikle çalışan temizlikçi veya çamaşırcı kadınlara bırakmıştır.³³

Halk arasında bohçacı kadın ismi verilen ve her yere rahatlıkla girip çıkan; sıkça ahlaka aykırı işlerin habercisi olan yaşlı kadınlar Osmanlı hanelerinde satışlar yaparak para kazanırlardı. Yine bohçacılığın bir benzeri olan çerçi ismi verilen satıcılar ise genellikle erkeklerin yaptığı bir meslekti. Daha çok Hristiyanların ve Yahudilerin yaşadığı bölgelerde canlılık gösteren bu meslek grubunu Müslüman kadınlar çağırmaya cesaret gösteremezlerdi.³⁴ Gezgin satıcı kadınlar genellikle ipek ya da pamuklu kumaşlar, elışı örtüleri, mendiller, renkli ya da desenli ince kumaşlar, Rum kadınları ise daha çok iğne oyalı işlemler satarlardı. Satılan bütün bu mallar ülkenin kadınları tarafından dokunur, işlenir ve üretilirdi. İstanbul'da açık pazarlarda mal satan Türk kadınları elışı örtüleri, iç çamaşırları ve tuhafiyeye satarken yakın köylerden gelen köylü kadınlar pazara koyun sucuğu, pastırma, hamurlu yiyecekler gibi yiyecek ürünler getirirlerdi.³⁵

Osmanlı yönetiminin 19. yüzyılın ikinci yarısında terk edilmiş çocuklara maaş karşılığı emzirme ve bakım hizmetini sağlayacak sütanneler tutmaya başlaması ile sütannelik bir meslek olarak daha görünür hale gelmiştir. Tarihsel süreçte var olan sütannelik, 19. yüzyılda meslek olarak kadınlara çalışma imkânı sunmuştur. Tutulan sütannelerin hemen hemen hepsi fakir, kocası ölmüş veya çocuğuyla kimsesiz kalmış kişiler veya yine fakirlik nedeni ile taşradan İstanbul'a gelip iş arayan kimselerden oluşmaktaydı. Yoksul sütanneler bu şekilde ekonomik bir gelire sahip oluyorlardı. Her anlamda eğitimin öneminin kavranmasıyla birlikte Osmanlı yöneticileri de hem sütanneler hem de dadılar için uygun yetişme ortamı sunacak olan mekteplerde eğitim almaları gerektiğini düşünmeye başlamışlardı.³⁶

Osmanlı toplumunda bazı işler eğitim ve el becerisi de gerektiriyordu. Bu durumda kadınların hünerli, maharetli ellere sahip olmaları önemliydi. Herhangi bir esnaf örgütüne dahil olmayan ebelik tam da böyle bir meslekti; halk arasında da saraydaki kadar olmasa da kârlı bir işti. Ancak eğitim ve hüner gerektiriyordu. Öte yandan sorumlulukları sadece doğum yaptırmakla

³³ Karakışla, *Osmanlı Hanımları ve Hizmetçi Kadınlar (1869-1927)*, s.29.

³⁴ Alexandros Paspatis, *Balıkli Rum Hastanesi Kayıtlarına Göre İstanbul'un Ortodoks Esnafı 1833-1860*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014, s.75.

³⁵ Şair Leyla (Saz) Hanım, *Anılar-19. Yüzyılda Saray Haremi*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2010, s.117.

³⁶ Hürü Sağlam Tekir, "Osmanlı Kültür Coğrafyasında Sütannelik", *KAÜSBED*, 24, 2019, s.716-720.

kalmayıp cinsel suçlarla ilgili davalarda tanık ya da bilirkişi olarak yer alabiliyorlardı.³⁷

İnsanın doğduğu andan ölümüne kadar bir kumaşa sarılı olması kılık-kıyafeti önemli hale getirmiştir. Kıyafetlerin dikimi temizlenmesi de hayatın vazgeçilmez rutini arasına girmiştir. Osmanlı kadınları arasında da biçki-dikiş bilme önemli bir husustu. Osmanlı halkının hazır elbiselere fiyatlarının oldukça pahalı olmasından dolayı rağbet etmemesi çamaşırcılık ve terziliği önemli bir iş sahası haline getirmiştir. Çoğu Rum ve Ermeni kadınlardan oluşan terziliğin ilk örneklerinin Lale Devrinde ortaya çıktığı bilinmektedir. Bununla birlikte Osmanlı hanımlarının dikiş dikme ve nakışta, elbiseleri süslemede usta olduğu da söylenebilir.³⁸ Osmanlılar döneminde kadınların giyimine müdahil olan bir kamuoyu olduğu gibi yöneticiler hatta padişahların bile olağanüstü bir dikkat gösterdiği bilinmektedir. Bu nedenle Osmanlı tarihinde kadınların giyim kuşamıyla ilgili yasakları içeren çeşitli padişah fermanları mevcuttur. Bu fermanlarda özellikle terzi kadınlardan yasaklar konusunda bazı istekler vardı. Üstelik yasakları dinlemeyen terzilere en ağır cezaların verileceği bildirilmekteydi.³⁹

Osmanlı sanayisi ise 19. yüzyılın ilk yarısında ordu ve savaş teçhizatı, tekstil, gıda, kâğıt, matbaacılık alanlarında başlamış daha sonra başka sektör ve üretim alanlarına yayılmıştır. Teknisyen ve ustaların Rum, Yahudi ve Ermenilerden oluştuğu bu iş kollarında Lütüfî Erişçi'ye göre büyük miktarlarda kadın, işçi olarak istihdam edilmişti. Osmanlı toplumunda kadın işçiliğinin en yaygın olduğu sektör dokumacılıktı. 18. yüzyılda birçok merkezde ipek üretiminde kadın işçiler öncelikle atölyelerde, sonrasında fabrikayı andıran imalat birimlerinde, özellikle ipeğin elde edilmesinde, bobine sarılmasında, boyama aşamalarında çalışmışlardır. Bunun dışında, yün ve pamuğun yine ipliğe dönüştürülmesi işi ağırlıklı olarak kadınlara aitti. 19. yüzyılın sonlarına doğru da pek çok kadın Anadolu ve İran'a satılmak üzere eve iş verme biçiminde nakışçılık yapmaktadır. Yine dantelcilik de 7.000 kişinin istihdam edildiği bir iş kolu haline gelmiştir.⁴⁰

³⁷ Demirci, *age.*, s.101.

³⁸ Sağlam Tekir, *Osmanlı Toplumunda Kadının Modanın Öyküsü*, s.92-97.

³⁹ Erdoğan Tokmakçioğlu, *Osmanlı Kadın Âlemleri*, Geçit Kitabevi, İstanbul, 1991, s.41-42.; Yasaklar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz: Nermin Taylan, *Osmanlı'da Yasaklar*, Ekim Yayınevi, İstanbul, 2014.

⁴⁰ Tuba Demirci, *age.*, s.76.

Osmanlı Devleti'nde, 19. yüzyılın sonlarında iplik eğrilen birkaç fabrika kuruldu. Bu fabrikalarda oldukça ucuz kadın ve çocuk emeğinden yararlanıldığı gibi o dönem toplam Osmanlı pazarının yaklaşık dörtte birini ele geçirmişlerdi. Dönemin sonlarına gelindiğinde ise pamuk ipliği üreten Osmanlı fabrikaları, İngiltere, Belçika, İtalya ve Hindistan üreticileri ile çoğunlukla rekabet etmiş; makineyle iplik üretenlerin fiyat kırma savaşları arasında, birçok bölgede gerek elle gerekse el tezgahlarında iplik eğirme büyük ölçüde önemini korumuştur. Oldukça önemli bir iplik imalat merkezi olan Selanik'in güneyinde yer alan Ambelakia'da 18. yüzyılın ikinci yarısındaki Osmanlı iplik ihracatının hemen hemen dörtte biri buradan yapılıyordu. Kasabanın meşhur ipliği olan kırmızı ipliğe Avrupa'dan büyük bir talep gelince, Ambelakia'nın nüfusu 1783 ile 1798 yılları arasında üç katına çıkmıştır. Kasabada bulunan çoluk çocuk herkes fabrikada çalışıyordu; erkekler pamuğu boyamış, kadınlar hazırlayıp eğirmiştir.⁴¹

19. yüzyılın sonlarında Niğde sancağında, çoğu evde hem bir çıkırık hem de bir dokuma tezgâhi bulunuyordu. Genç kızlar pamuk satın alıyor, çıkırıkta eğiriyor, sonra ya kendi çeyizleri için ya aileleri için ya da satış için kumaş dokuyorlardı. Fakat "*su ipliği*" denen fabrika ipliğinin kullanımı arttıkça, çıkırıklar yavaş yavaş ortadan kaybolmuştur. Önemli bir iplik üretim merkezi sayılmayan Kayseri'de de pamuk ipliği eğirme işi, Birinci Dünya Savaşı'na kadar kadınların günlük uğraşlarının bir parçası olarak kalmıştır.⁴²

Osmanlı Devleti'nde kadınların sanayi istatistiklerinde yer almaları 1913 yılını bulmuştur. Kadınlarla ilgili önemli bilgiler verebilecek olan, ferman, kadı kayıtları ile çeşitli konsolosluk raporları da detaylı bir şekilde incelenmemiştir. Bu belgeler detaylı bir şekilde incelendiğinde Anadolu kentlerinde tüccar ve ticarethane sahibi kadınlar, madenci kadınların olduğu ortaya çıkacaktır. Nitekim Osmanlı kadını sadece tarımsal alanda ve el sanatlarında değil sanayi işçisi olarak da çalışmıştır. 1898'in Mart'ında İstanbul Küçükçekmece'de kurulan Osmanlı Kibritleri A.Ş.'de çalışan 201 işçinin 121'i kadındı. Yine Bakırköy Bez Fabrikası'nda çalışanların yaklaşık yarısını kadınlar oluşturuyordu. Adana'da bir Alman iş insanının kurduğu dokuma fabrikasında da kadın ve erkek çalışan oranı yarı yarıyaydı.⁴³

⁴¹ Donald Quataert, **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s.61-64.

⁴² Quataert, **age.**, s.71.

⁴³ Serpil Çakır, **Osmanlı Kadın Hareketi**, Metis Yayınları, İstanbul, 2013, s.343-344.

Osmanlı kadınına, seferberlik nedeni ile erkeklerin askere alınmaları ve cepheye sevk edilmeleri doğrultusunda istihdam alanı açılmış; ticaretten fabrikalara, yol yapımından sokak temizliğine kadar değişik iş alanlarında istihdam alanı bulmuştur. Birçok iş kolunda erkek işgücü açığı oluşmuş ve kadınlar çalışma hayatına girmiştir. Örneğin Beyoğlu'nda, Sirkeci'de, Divanyolu'nda erkekler, kadın berberlere tıraş olmaya başlamışlardır. Hatta Sabah gazetesi yarı şaka; *“erkeklerimiz şimdiden sakalları kadınların ellerine vermeye başladılar”* şeklinde haber yapmış ve resmi daireler de kadın memur çalıştırmaya başlamışlardır. İstanbul'da Galata rıhtımı arkasında, Mudanya gibi çevre ilçelerden mal getirip satan ve kadınlardan oluşan bir Kadın Tüccarlar Pazarı açılmıştı. Bununla birlikte ticaret ile ilgilenecek kadınlara temel bilginin verilmesi için Ticaret Mekteb-i Âlisi tarafından İnas Darülfünunu bünyesinde bir şube açılmıştı. Oldukça ilgi gören mektep, ikinci bir şube açmak durumunda kalmıştır.⁴⁴

Savaş yıllarında gündün güne yoksullaşan Osmanlı kadınına bu anlamda Harbiye Nezareti destek olmuş ve çözüm yolları sunmuştu. Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın girişimi ile Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'ın himayesinde Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi kuruldu. Bu cemiyetin kurulmasındaki temel amaç kadınlara istihdam alanı açmaktı. Cemiyetin nizamnamesinde; *“işbu cemiyetin maksadı kadınlara iş bulup kendilerini namuskârâne temin-i maişete alıştırmakla himaye etmektir”* denmişti. Cemiyet İstanbul, Üsküdar ve Beyoğlu olmak üzere Payitahtı üç bölgeye ayırmıştır. Her bölgede bir veya birkaç fabrika açmaya karar verilmiş olup bu fabrikalarda onar bin kişi istihdam edilecekti. Dantel dairesi, beyaz iş dairesi, elbise dairesi, makine ile çorap ve fanila örücülüğü dairesi, asker çamaşırları dairesi ile kostüm, tayyör gibi ince işler dairesi isimlerinde birbirinden farklı atölyeler yer alacaktı. Bu fabrikalarda çalışmak için kadınlardan yoğun bir talep gelmiştir. İlk on dokuz gün içerisinde yaklaşık on bir bin kadın çalışma için başvurmuştu. Bayezid, Fatih ve Beyoğlu bölgelerinin temizliği için cemiyet üç yüz kuruş maaşla üç yüz *“kadın nezafet-i fenniyye amelesi”* istihdam edecekti. İlerleyen süreçte İstanbul dışından da kadın işgücü talep edilmiştir.⁴⁵ İki buçuk ay gibi kısa bir süre zarfında, 14.000 Müslüman Osmanlı kadınının iş isteği ile karşı karşıya kalan cemiyet, gördüğü yoğun ilgiden dolayı ne yapacağını şaşırılmıştı. 14 Ağustos 1916 günü kurulan Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi, Osmanlı toplumundaki Müslüman kadınların çalışma

⁴⁴ Toprak, *age.*, s.5-6.

⁴⁵ Toprak, *age.*, s.6.

hayatına katılması yönünde büyük bir atılım olarak gerçekleşmiştir. Bu kadar yoğun iş talebine karşılık cemiyet, yeni şubeler açarak elişleri gibi az sermaye gerektiren bazı dallarda hemen üretime geçmiştir.⁴⁶

Birinci Dünya Savaşı bazı kesimlerde onulmaz yaralar açmıştı. Sorunları hafifletmek için kadınlara iş imkânı sunulsa da sorunlar çözülecek tarzda değildi. Çünkü bu kadınların ne kalacak yeri ne giyecek kıyafetleri ne de yiyecek yemeği vardı. Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi öncelikle bu acil sorunları çözebilecek adımlar atmıştır. Fakat ne yazık ki bu çözümler kalıcı olmamış; sorunlar nihai sonuca ulaşmamıştır.⁴⁷

Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi çerçevesinde de görüldüğü üzere kadın nüfusu son derece çarpıcı bir biçimde çalışma yaşamına girmiştir. Türk kadınının tarihindeki bu kalıcı ve önemli dönüşümler ileride kazanılacak yasal hakların müjdecisi olacaktı.⁴⁸ Kadınların savaş yükünü omuzlamaları, ülkenin kaderini belirlemede etkin bir konum kazanmaları, çabalarının er geç mükafatlandırılacağı inancını da doğurmuştur. Bu tür bir beklenti kamuoyunda da taraftar toplamıştır. Nitekim savaşın bitimi ile birlikte birçok ülke, kadınlara siyasal haklarını vermişti. Osmanlı kadın hareketinin önünde yol uzun gözüke de Mütareke yıllarının iktidar boşluğu ve ardından reformist Cumhuriyet evresi, kadın hakları konusunda gelişmeleri hızlandıracaktı.⁴⁹ Nitekim Atatürk kadın haklarını batılılaşmanın ve çağdaşlaşmanın temel unsuru olarak algılamıştır.

Kadınlar için devlet dairelerinde memurluk yapabilmek de oldukça önemli bir adımdı. Ancak Tanzimat döneminde Osmanlı kadınlarına devlet dairesinde maaşlı olarak istihdam edilmenin yolu açılmıştı. 1845 yılı itibari ile diplomalarını alan ebeler sağlık alanında hizmet vermeye başlarken eğitim alanında ilk defa Türk kadını Darülmualimattan mezun olarak öğretmenlik mesleği ile kamusal alanın içinde yerlerini almışlardı. Ardından kadınlar için yöneticiliğin yolu da açılmış ve II. Meşrutiyet ile birlikte müfettiş olarak görev alan kadınlar olmuştur. Kadınların bu alanlar dışındaki

⁴⁶ Yavuz Selim Karakışla, **Birinci Kadın İşçi Taburu (1917-1919)**, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2014, s.14.

⁴⁷ Karakışla, **Birinci Kadın İşçi Taburu (1917-1919)**, s.39-41.

⁴⁸ Ayşegül Yaraman, **Resmi Tarihten Kadın Tarihine**, Bağlam Yayıncılık, Ankara, 2001, s.109.

⁴⁹ Toprak, **age.**, s.27.

istihdamları Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı sonrasında gerçekleşmiştir.⁵⁰

Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvân Cemiyeti üyelerinden Bedrâ Osman Hanım, telefon şirketine memur olmak için başvuru yaptığında başvurusu reddedilmişti. Cemiyet bu meseleyi kamuoyuna duyurduğunda Bedrâ Osman işe alınmak zorunda kalmıştır. Böylece 1913-1914 yıllarında ilk defa bir Türk kadını memurluğa başlamış oldu.⁵¹

Daha önce de belirtildiği gibi savaşların getirdiği ekonomik buhran, kadını olağan bir şekilde ekonomik hayatın içine sokmuştur. Dönemin idarecilerinin bu durumu teşvik etmesi ile kadınlar ekonomik hayatın içine atılmışlardır. Bununla birlikte kadının çalışmasını istemeyen gruplar da vardı.⁵²

Kadınlar Dünyası'nda sanayinin teşvik edilmesi ile alakalı yayınlanan bir yazıda Osmanlı toplumu için sanayiye teşvik etmediği, sanatkarları hakir görüp ezdiğini ve bunun devletin en kötü huylarından biri olduğundan bahsediliyordu. Toplumun önemli noktalara önem vermediği, hayatlarını bir tembellik içerisinde geçirdiklerini de vurgulayarak yegâne emelin mansıp, memuriyet olduğu üzerinde durulmuştur. İnsan hayatının daima devlete bağlı olduğu, devletten alacağı maaşa bağlı olduğunu belirtmiştir. Kadın erkek istisnasız herkesin eğitim alması gerektiği; çobanlık, çiftçilik, bahçıvanlık yapsa da yaptığı işin ilmini, doğruyu yanlış bilmesi gerektiği düşünülüyordu. Ayrıca her işin ilim istediği, ilimsiz iş olmadığı da vurgulanmıştır. Kızların sanatkarlarla evlendirilmek istenmediği, damatların daima memur olması gerektiği tarzındaki düşünceyi de eleştirmiştir. Yazara göre; memurun maaşını veren sanatkar ve sanayi erbabı kimselerdi. Öte yandan Avrupa'da sanatkarlara bakışın çok farklı olduğunu, hürmet edildiğini, bir sanatkarın başvekilin kızı ile izdivaç bile yapabileceğini belirtmiştir.⁵³

Nezihe Muhlis Darülfunun toplantı odasında verdiği konferansta vatanın yükselişi için neler yapılması gerektiğine dair bilgiler paylaşmış; iktisadi

⁵⁰ Yunus Özger, "Osmanlı'da Kadınların Memuriyette İstihdamı Meselesi ve Sicill-i Ahvâlde Kayıtlı Memurların Resmî Hâl Tercümelere", *History Studies*, 4/1, 2012, s.425.

⁵¹ Şefika Kurnaz, *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını 1839-1923*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015, s.193.

⁵² Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1992, s.135.

⁵³ *Kadınlar Dünyası*, "Marangoz Başvekil Damadı", No. 35, 8 Mayıs 1329.

bağımsızlık, üzerinde en çok durduğu mesele olmuştur. Milletlerin esaret zinciri ve ihtiras altında yaşadıkları zaman o milletlerin her zaman zavallı kalacağını; yaşama hakkının, istiklalin, kudretin onlar için olmayacağını ifade etmiştir. Öyle ki bir milletin bu haklara sahip olabilmesi için mutlaka iktisadi zincirlerinden kurtulması gerektiği bunun da yolunun müstakil bir sanayiye sahip olmaya bağlı olduğunu belirtmiştir.⁵⁴

⁵⁴ **Kadınlar Dünyası**, “Konferans”, No. 3, 6 Nisan 1329.

SONUÇ

Osmanlı Devleti için Meşrutiyet dönemi, Tanzimat Fermanı ile başlayan faaliyetlerin etkisini gösterdiği bir dönemdir. Özellikle kadınlar konusunda tartışmalar yapıldığı; kadınların kendi hakları ile ilgili isteklerini dile getirdiği; memnuniyetsizliklerini ortaya koydukları; hak mücadelesi ile ilgilendikleri bir dönem olmuştur. Bu nedenle kadın hareketinin en aktif olduğu dönemin II. Meşrutiyet dönemi olduğu açıkça ifade edilebilir. Cumhuriyet'in ilanı ile kadın hakları kazanımlarının birçoğu II. Meşrutiyet'ten itibaren mücadele veren bağımsız ruhlu kadınlar sayesinde gerçekleşmiştir. Osmanlı'da yeni kadın imgesi Tanzimat ile başlamış, II. Meşrutiyet ile şekillenmiş ve Cumhuriyet döneminde son halini almıştır.

Kadınların II. Meşrutiyet ile birlikte sadece eş ve anne kimliği ile değil toplumsal birtakım kimliklere de sahip olmasında elde ettikleri eğitim fırsatı önemlidir. Kadınların farkındalıkları yeni bir bilinci kadınlık bilincini ortaya çıkarmıştır. Ülkenin geleceğinde, evlatlarını yetiştirmede daha farklı bir tutum içerisinde bulunmuşlardır. Her fırsatta çalışmalarını gerektiğini hem ülkenin geleceği hem de evlatlarının eğitimi, yetişmesi için önemli olduğunu vurgulamışlardır. Dış görünüş, kamusal görünürlük, sosyal hayata katılım ve eğitimi gibi birtakım hakların kadına verilmesini gösteren dergiler çıkarılmıştır. Kadınlar bu isteklerinin çoğunu kamuoyu oluşturarak özellikle "*Kadınlar Dünyası*" dergisi üzerinden yapmıştır.

Tarihsel süreçte hep çalışmış olan kadının ev içi ve ev dışındaki çalışma süresi ve maruz kaldığı ayrımcılık göz ardı edilmiştir. Kadın emeği istenen takdiri görememiştir. Kadınların ev içerisinde harcadığı fakat görmezden gelinen emek her daim kadını toplumsal çalışma sahasında geri plana itmiştir. Oysa kadınların harcadığı duygusal emeğin karşılığını tarif etmek oldukça zordur. Ev işlerine atfedilen düşük statü tarihsel süreçten itibaren devam etmektedir.

Kadınların uzun mücadeleler verdiği devlet kurumlarında çalışma isteği kendilerini erkeklerle eşit mesafede olmak istemelerinin yanı sıra iş yerinde hem cinsleriyle arkadaşlık kurmak, ahbablık etmenin de duygusal anlamda kendilerine iyi geldiği düşünülebilir. Yine çalışma hayatının kadına, ailesi dışında başka insanlarla vakit geçirme alanı açmış olduğu da söylenebilir.

KAYNAKÇA

Sürelî Yayınlar

- Kadın, “Biz Ne İçin Terakki Edemedik?”, No. 19, 16 Şubat 1324.
- Kadınlar Dünyası, “Çalışmak Hakkımızdır”, No. 42, 15 Mayıs 1329.
- Kadınlar Dünyası, “Çalışmak Hakkımızdır”, No. 19, 22 Nisan 1329.
- Kadınlar Dünyası, “Çalışmak Hakkımızdır”, No. 19, 22 Nisan 1329.
- Kadınlar Dünyası, “Cehalet Uykusu”, No. 19, 22 Nisan 1329.
- Kadınlar Dünyası, “Hakkımızı Arayalım”, No. 22, 25 Nisan 1329.
- Kadınlar Dünyası, “Hakkımızı Arayalım”, No. 22, 25 Nisan 1329.
- Kadınlar Dünyası, “Marangoz Başvekil Damadı”, No. 35, 8 Mayıs 1329.
- Kadınlar Dünyası, “Moda Sevdasını Bırakalım!”, 13 Mayıs 1329.
- Kadınlar Dünyası, “Muhterem Büyük Hemşirelerim”, No. 22, 25 Nisan 1329.
- Kadınlar Dünyası, “Konferans”, No. 3, 6 Nisan 1329.

Telif ve Tetkik Eserler

- Abdülaziz Bey, **Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.
- Ahmed, Hadice, “Kadın Aleyhdarlarına Açık Mektup”, Haz. Hülya Osmanağaoğlu, **Feminizm Kitabı-Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Seçme Metinler**, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015.
- Akagündüz, Ümüt, **II. Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak**, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2015.
- Akyüz, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi**, Pegem Akademi, Ankara, 2010.
- Akyüz, Yahya, “Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler”, **Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi**, 2011, C 1, S 2, s.9-22.
- Batu, Pelin, “Türkiye’de Kadın Haklarının Tarihçesi”, **Cumhuriyet İstanbul’unda Kadın**, Ed. Ayla Duru Karadağ, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 2021.

Belkıs, Mükerrerem, “Millete ve Hükümete Bir Hitabe: Hak İstiyoruz”, Haz. Hülya Osmanağaoğlu, **Feminizm Kitabı-Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Seçme Metinler**, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015.

Berktaş, Fatmagül, **Tarihin Cinsiyeti**, Metis Yayınları, İstanbul, 2015.

Çakır, Serpil, **Osmanlı Kadın Hareketi**, Metis Yayınları, İstanbul, 2013.

Davis, Fanny, **Osmanlı Hanımı-1718'den 1918'e Bir Toplumsal Tarih**, Çev. Bahar Tırnakçı, YKY, İstanbul, 2016.

Demirci, Tuba, “Osmanlı İstanbul’unda Kadın Çalışıyor muydu?”, **Osmanlı İstanbul’unda Kadın**, Ed. Ayla Duru Karadağ, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 2021.

Demirci Yılmaz, Tuba, “Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye Modernleşmesinde Anelik Kurguları (1840-1950)”, **Cogito, Anelik**, S 81, 2015, s.66-90.

İşık, Esra, “Erken Cumhuriyet Dönemi Kadın Dergilerinde Kadın İmajı: Ev Kadın Dergisi Örneği”, **Folklor/Edebiyat**, 2021, 27, s.211-228.

Karakışla, Yavuz Selim, **Birinci Kadın İşçi Taburu (1917-1919)**, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2014.

Karakışla, Yavuz Selim, **Osmanlı Hanımları ve Hizmetçi Kadınlar (1869-1927)**, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2014.

Kerim, Nezihe, “Nasıl Çalışmalıyız?”, **Resimli Kitap**, C 1, S 1, Haz. Arslan Tekin-Ahmet Zeki İzgöer, TTK, Ankara, 2017.

Kurnaz, Şefika, **Yenileşme Sürecinde Türk Kadını 1839-1923**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015.

Kurnaz, Şefika, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1992.

Makal, Ahmet, “Türkiye’de Kadın Emeginin Tarihsel Kökenleri: 1920-1960”, **Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emegi**, Ed. Ahmet Makal-Gülay Toksöz, İmge Kitabevi, Ankara, 2015.

Muhiddin, Nezihe, “Cumhuriyet’in Türk Kadınlığı Üzerinde Feyzi”, Haz. Hülya Osmanağaoğlu, **Feminizm Kitabı-Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Seçme Metinler**, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015.

Özger, Yunus, “Osmanlı’da Kadınların Memuriyette İstihdamı Meselesi ve Sicill-i Ahvâlde Kayıtlı Memurelerin Resmî Hâl Tercümelere”, **History Studies**, 4/1, 2012, s.419-447.

Paspatis, Alexandros, **Balıklı Rum Hastanesi Kayıtlarına Göre İstanbul’un Ortodoks Esnafı 1833-1860**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014.

Puh, Seza, “Sosyal Yaşamda Kadının Rolü”, Haz. Hülya Osmanağaoğlu, **Feminizm Kitabı-Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Seçme Metinler**, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015.

Quataert, Donald, **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Sağlam Tekir, Hürü, **Osmanlı Toplumunda Kadının Modanın Öyküsü**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2022.

Sağlam Tekir, Hürü, “Modernleşen Osmanlı Toplumunda Süs ve Moda Üzerine Bir İnceleme”, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 69, 2020, s.555-575.

Sağlam Tekir, Hürü, “Osmanlı Kültür Coğrafyasında Sütannelik”, **KAÜSBED**, 24, 2019, s.709-730.

Şair Leyla (Saz) Hanım, **Anılar-19. Yüzyılda Saray Haremi**, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2010.

Tokmakçioğlu, Erdoğan, **Osmanlı Kadın Âlemleri**, Geçit Kitabevi, İstanbul, 1991.

Toprak, Zafer, **Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016.

Yaraman, Ayşegül, **Resmi Tarihten Kadın Tarihine**, Bağlam Yayıncılık, Ankara, 2001.

Yeni Harflerle Kadın-II. Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi (1908-1909), Haz. Fatma Kılıç Denman, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, İstanbul, 2010.